

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б. ОСМОНОВ атындагы ДЖАЛАЛ – АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИИМинин МИЛИЦИЯНЫН
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ Э.А. АЛИЕВ атындагы АКАДЕМИЯСЫ**

Д 12.23.668 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 343.19(575.2)(043.3)**

Темирбекова Аида Абдрахмановна

**КЫЛМЫШ-ЖАЗА СОТ ӨНДҮРҮШҮНҮН СОТКО ЧЕЙИНКИ
СТАДИЯЛАРЫНДА СОТТУК КОНТРОЛЬ**

12.00.09 - жазык процесси, криминалистика; ыкчам-издөө ишмердүүлүк

юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кылмыш-жаза процесси жана соттук экспертиза кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Сманалиев Кынатбек Мойнокович

юридика илимдердин доктору, профессор
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин юридикалык институтунун директору

Расмий оппоненттер:

Шнарбаев Булатбек Кабдушевич

юридика илимдеринин доктору, доцент,
Челябинск мамлекеттик университетинин федералдык бюджеттик мамлекеттик жогорку окуу жайынын Костанай филиалынын укук кафедрасынын профессору

Эрдолатов Чыныбек Сайпидинович

юридика илимдеринин кандидаты,
Ош мамлекеттик университетинин кылмыш-жаза укуку, кылмыш-жаза процесси кафедрасынын доценти

Жетектөөчү уюм:

М. Есбулатов атындагы Казакстан Республикасынын ИИМнин Алматы академиясынын кылмыш-жаза укугу, кылмыш-жаза процесси жана криминалистика кафедрасы. (050059, Казакстан Республикасы, Алматы, Утепов көч., 29)

Диссертациялык иш 2024-жылдын «26» апрелинде саат 10.00 дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, жана Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясына караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 12.23.668 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев, көчөсү 132; конференц-зал (209-ауд.). Видеоконференцияга шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/122-sts-081-13b>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин А. Табалдиев атындагы (Бишкек ш., Жибек Жолу көч., 394), Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин (Жалал-Абад ш., Ленина көч., 47) жана Кыргыз Республикасынын ИИМинин милициянын генерал-майору Э.А. Алиев атындагы Академиясынын (Бишкек ш., Ч. Валиханов көч., 1 «А») китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин https://vak.kg/diss_sovety/d-12-23-668/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын «26» мартында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы,

юридика илимдеринин доктору, доцент

Абдукаримова Н. Э.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык эмгектин актуалдуулугу. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын жаңы Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарында соттук контроль институтунун иштеши - юридикалык илимдин жана укук колдонуу ишмердүүлүгүнүн актуалдуу проблемаларынын бири. Жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин укуктук коргоодогу артыкчылык кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларына да толук өлчөмдө жайылтылат. Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө тартылган адамдар негизсиз шектенүүдөн, айыптоодон, соттоодон, укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын чектөөдөн кепилденүүгө тийиш.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 23-беренесинде: "1. Адам укуктары жана эркиндиктери ажыратылгыс жана алар ар бир адамга төрөлгөндөн баштап таандык. Алар абсолюттук, ажыратылгыс жана кимдир бирөөнүн кол салуусунан мыйзам жана сот аркылуу корголгон деп таанылат. Адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын жогорку баалуулуктарына кирет. Алар түздөн-түз колдонулат, бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишинин мааниси менен мазмунун аныктайт" [*Кыргызской Республикасынын Конституциясы [Электронный ресурс]: (принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апр. 2021 г.): введ. в действие Законом Кырг. Респ. от 5 мая 2021 г. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34355174&pos=5;-106#pos=5;-106]*].

Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык модели иштеп жаткан шартта кылмыш иши боюнча өндүрүшкө тартылган жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу артыкчылыктуу мааниге ээ. Дал ушул максаттарда кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө, атап айтканда сотко чейинки стадияларда соттук контроль киргизилген, аны практикалык ишке ашыруу тергөө судьясына жүктөлгөн. Тиешелүү соттук контроль кылмыш-жаза куугунтуктоону жүзөгө ашыруучу органдар жана кызмат адамдары тарабынан, айрыкча кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуу чараларын колдонууда, ошондой эле процесстин катышуучуларынын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектеген тергөө, атайын тергөө аракеттерин жүргүзүүдө мыйзамдуулук режимин так сактоону камсыз кылуунун кепилдиги болуп кызмат кылууга тийиш.

Жазык-процессуалдык илимде жана юридикалык практикада сотко чейинки өндүрүштө соттук контроль институтунун ишинде изилденүүчү механизмди мыйзамдык жактан өркүндөтүү көйгөйү азыркыга чейин бар экенин белгилей кетүү керек. Биздин өлкөдө соттук контроль системасы дагы эле калыптануу стадиясында турат, ошондуктан аны терең изилдөө объективдүү зарыл.

, өлкөдө белгилүү бир соттук практика калыптанды жана КР КЖПКнын жаңы редакциясы ишке киргизилген учурдан тартып тергөө судьяларынын

соттук-контролдук өндүрүштүнүн ар кандай багыттары боюнча өтүнүчтөрүн канааттандыруу көрсөткүчтөрү жогору бойдон калууда. Ошентип, Кыргыз Республикасы боюнча 2019 - жылдан 2023 - жылдын биринчи жарымына чейин тергөө судьялары тарабынан бардыгы болуп төмөнкүлөр санкцияланган: 24693 - камакка алуу түрүндө бөгөт коюу чаралары; 3064 - үй камагы; 503 – кызматынан убактылуу четтетүү; 4152 – мүлктү камакка алуу; эксгумация жүргүзүүгө-60; турак жайды кароого-784; тинтүү, алып коюу – 30420; атайын тергөө амалдарын жүргүзүү – 53249; алгачкы текшерүү органдарынын, тергөөчүнүн жана прокурордун аракеттерине жана чечимдерине даттанууларды канааттандыруу – 1284; күнөөлүү деп табуу жөнүндө 875 макулдашуу бекитилген.

Мында айрым өлкөлөрдүн колдонуудагы кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдары боюнча кылмыш-жаза процессинин сотко чейинки стадияларында соттук контролдоо практикасынын оң элементтерин колдонуу мүмкүнчүлүгүн аныктоо маанилүү.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Сунушталган диссертациялык изилдөө автордун демилгелүү иши болуп саналат, ал Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан илимий–изилдөө багыттары менен тыгыз байланышта.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты соттук контроль институтунун маңызын жана ишке ашыруу механизмдин комплекстүү кароо, ошондой эле кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында соттук контролду ишке ашыруу проблемасын изилдөө болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн изилдөөнүн негизги милдеттери аныкталды:

1. кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки баскычтарында соттук контроль түшүнүгүнүн укуктук мүнөзүн изилдөө жана аныктамасын иштеп чыгуу;

2. кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында соттук контролдун предметин жана чегин аныктоо;

3. кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында бөгөт коюу чараларын колдонуу боюнча соттук контролду карап чыгуу жана талдоо;

4. кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуунун башка чараларын колдонууда соттук контролду ишке ашыруунун формаларын аныктоо;

5. процессуалдык тартипти иликтөө жана инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектеген тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн мыйзамдуулугуна жана негиздүүлүгүнө соттук контролдун мүмкүн болгон формаларын аныктоо;

6. кылмыш иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын аракеттерине (аракетсиздигине) жана чечимдерине даттанууларды текшерүү боюнча сот ишин мыйзамдык жөнгө салуунун тартибин карап чыгуу;

7. соттук контроль тартибинде күнөөнү моюнга алуу жөнүндө процессуалдык макулдашууну түзүүнүн жана аны бекитүүнүн процессуалдык тартибин мыйзамдык регламенттөөнү талдоо;

8. Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Эмгектин илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасында сотко чейинки кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө соттук контролдун актуалдуу маселелерин комплекстүү изилдөөдө жана ушул негизде соттук контролду жүзөгө ашыруунун азыркы ата-мекендик практикасын өркүндөтүү жолдорун аныктоодо турат.

Диссертация кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоону камсыз кылган кылмыш-жаза процессуалдык укук институту катары соттук контролду комплекстүү изилдөө болуп саналат. Анда соттук контролдун түшүнүгү жана формалары, кылмыш-жаза процессинин сотко чейинки стадияларында соттук контролдун түрлөрү сыяктуу көйгөйлөр чагылдырылат, ошондой эле кылмыш-жаза процессинин сотко чейинки стадияларында соттук контролду өнүктүрүүнүн ишке ашыруу механизминин жана келечегинин мындай дискуссиялык маселелери чечилет.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси Кыргыз Республикасынын жаңы Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарынын негизинде сотко чейинки өндүрүштө соттук контролду жүзөгө ашырууну өркүндөтүүгө багытталган тыянактарда жана практикалык сунуштарда баяндалган натыйжалар менен аныкталат. Изилдөөнүн негизги натыйжалары (илимий тыянактар жана практикалык сунуштар) сотко чейинки өндүрүштү жүргүзүүдө укук коргоо органдарынын ишинде, ошондой эле кылмыш иштерин тергөөнү жүзөгө ашыруучу органдардын аракеттери жана чечимдери үчүн контролдоо ишинде тергөө судьяларынын ишинде колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча иштелип чыккан негизги рекомендациялар жана сунуштар "Кылмыш-жаза процессуалдык укук", "Соттук контроль" жана башка атайын дисциплиналар курсу боюнча окуу адабияттарын даярдоо үчүн негиз боло алат.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору.

1. Соттук контроль - мамлекеттик органдар, ошондой эле кылмыш иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн кызмат адамдары тарабынан жүргүзүлгөн тергөө, атайын тергөө жана башка процессуалдык аракеттерди санкциялоо же мыйзамдуулугун текшерүү аркылуу жарандардын

конституциялык укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого багытталган тергөө судьясынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамы менен регламенттелген иши.

2. Соттук контролдун предмети болуп кылмыш-жаза процессуалдык мыйзам менен регламенттелген, соттун чечими боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн органдар тарабынан жүргүзүлүүчү тергөө, атайын тергөө жана процессуалдык аракеттердин чөйрөсү эсептелет.

Соттук контролдун чеги эки аспектиде түшүнүлөт: 1) укуктук; 2) фактылык. Укуктук аспектиде соттук контролдун чеги кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдардын ченемдери менен аныкталат ушул функцияны ишке ашыруу боюнча тергөө судьясынын ыйгарым укуктарын камтыган. Фактылык аспектиде соттук контролдун чеги кылмыш ишине тартылган адамдардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектеген тергөө, атайын тергөө жана башка процессуалдык аракеттерди тергөө судьясынын контролунда жүргүзүүнүн зарылдыгын негиздеген кылмыш ишинин фактылык маалыматтары жана башка материалдары менен белгиленет.

3. Камакка алуу түрүндө бөгөт коюу чарасын тандоо жөнүндө өтүнүчтү карап жатып, тергөө судьясы:

- тергөө органдарынын өндүрүшүндө чындыгында камакка алынууга тийиш болгон адамга карата кылмыш иши бар экендигине ынануу;

- ыйгарым укуктуу адам тарабынан айыпкер катары тартуу жөнүндө токтом чыгарылгандыгын, тиешелүү түрдө жол-жоболоштурулгандыгын текшерүүгө, анын негиздүүлүгүн жана мыйзамдуулугун белгилөөгө;

- адам айыпталып жаткан кылмышта 5 жылдан ашык мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу түрүндө жаза каралгандыгына, мында айыпталуучунун инсандыгы жөнүндө маалыматтар, башкача айтканда анын жашы, ден соолугунун абалы, үй-бүлөлүк абалы, ишинин түрү жана башка жагдайлар эске алынгандыгына жана мында тигил же бул себептер боюнча башка, кыйла жумшак, бөгөт коюу чарасын колдонуу мүмкүн эместигине ынанууга;

- тергөө судьясы бардык зарыл болгон колдордун болушун, бардык зарыл документтердин бар экендигин милдеттүү түрдө текшерет;

- тергөө судьясы тергөө мөөнөтүнүн сакталышын текшерishi керек.

4. **Кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуунун башка чаралары** колдонууда соттук контролдун маңызы жана арналышы төмөнкүлөрдөн көрүнөт: биринчиден, кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуунун башка чараларын колдонуунун мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн камсыз кылууда; экинчиден, кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуунун башка чараларын колдонууда инсандын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо механизмдерин күчөтүүдө.

5. Соттук контроль тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн мыйзамдуулугуна жана негиздүүлүгүнө соттук санкциялоодо, башкача айтканда инсандын

конституциялык укуктарын чектеген тергөө, атайын тергөө аракеттерин жүргүзүүгө чечимдерди кабыл алууда (санкция берүү) чагылдырылат. Соттук санкция инсандын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо жана кылмыш-жаза куугунтуктоону жүзөгө ашыруучу органдардын аракеттеринин жана чечимдеринин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн камсыз кылуу максатында жүзөгө ашырылат.

6. Сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу кызмат адамдарынын аракеттеринин жана чечимдеринин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн соттук контролдоо кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын бузулган же чектелген конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин калыбына келтирүү максатында даттанылуучу аракеттердин жана чечимдердин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн текшерүү боюнча кылмыш-жаза сот өндүрүшүн жүзөгө ашыруучу кызмат адамдарынын аракеттерине (аракетсиздигине) жана чечимдерине сот тарабынан даттанууларды кароонун жана чечүүнүн өзгөчө, өз алдынча, белгиленген тартибин билдирет, жарандардын сот адилеттигине жетүүсүн чектөөнү болтурбоо, ошондой эле мыйзам бузуулардын зыяндуу кесепеттерин жоюу жана жоюу.

7. Тергөө судьясы тарабынан бекитилген жазуу жүзүндөгү макулдашууну түзүү жолу менен айыптоочу тарап менен жактоочу тараптын ортосунда компромисске жетишүү аркылуу кылмыш-укуктук чыр-чатакты жөнгө салуу күнөөнү моюнга алуу жөнүндө процессуалдык макулдашуунун институтун максаты болуп саналат.

Күнөөнү моюнга алуу жөнүндө процессуалдык макулдашуунун маңызы айыптоочу жана коргоочу тараптардын ортосунда эки тараптуу процессуалдык келишимди түзүүдө турат, анын предмети болуп айыпталуучунун жасаган кылмышы боюнча өзүнүн күнөөсүн моюнга алуусу, жөнөкөйлөтүлгөн соттук териштирүүнү жүргүзүү жана кылмыш жазасын жеңилдетүү шарттарында эсептелет.

9. Соттук контролду ишке ашыруунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды өркүндөтүү үчүн Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык кодексине өзгөртүү жана толуктоо киргизүү боюнча төмөнкүдөй сунуштар киргизилет:

- КР КЖПКда "Соттук контроль" түшүнүгүнүн аныктамасынын жоктугуна байланыштуу беренени толуктоо сунуш кылынат. КР КЖПКнын 5-беренесинин 58-1 пункту төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: "58-1) Соттук контроль - мамлекеттик органдар, ошондой эле кылмыш иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн кызмат адамдары тарабынан жүргүзүлгөн тергөө, атайын тергөө жана башка процессуалдык аракеттерди санкциялоо же мыйзамдуулугун текшерүү аркылуу жарандардын конституциялык укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого багытталган тергөө судьясынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамы менен регламенттелген иши";

- Башка чараларды колдонууда инсандын укуктарын коргоону камсыз кылуу максатында КР КЖПКнын 121-беренесинин 5-бөлүгү төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: " Өтүнүч кылмыштын кыскача баяндамасын, квалификациясын, шектүү, айыпталуучу же кылмыш менен келтирилген залал үчүн жоопкерчилик тартуучу адам жөнүндө маалыматтарды, кылмыш менен келтирилген материалдык зыяндын жана (же) моралдык залалдын мүнөзүн жана өлчөмүн, ага камак салуу сунуш кылынган мүлктүн наркын, анын турган жерин, жана келтирилген зыяндын өлчөмдүүлүгүн эске алуу менен мүлккө камак салуунун зарылдыгы жөнүндө тыянактарды камтууга тийиш;

- КР КЖПКнын 121-беренесинин 10-бөлүгү төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: " Шектүүгө, айыпталуучуга таандык болгон акча каражаттарына жана банктардагы жана башка кредиттик уюмдардагы анын эсебинде, салымында же сактоодо турган башка баалуулуктарына камак салууда, ал эсеп боюнча операциялар камак салынган акча каражаттарынын жана башка баалуулуктарынын чектеринде толугу менен же жарым-жартылай токтотулат. Банктардын жана башка кредиттик уюмдардын жетекчилери бул акча каражаттары жана баалуулуктар жөнүндө маалыматты тергөө судьясынын, судьянын токтотуунун, соттун аныктамасынын негизинде, анын ичинде электрондук кол коюлган документ формасында берүүгө милдеттүү. Мыйзамда белгиленген тартипте камак салынган мүлктү өндүрүп алууга айландырууга тыюу салынат";

- КР КЖПКсинин 121-беренеси 18-бөлүк менен толукталсын жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: "Мүлккө жүргүзүлгөн камак жөнүндө сот аткаруучусу тизим түзөт, анын көчүрмөсү мүлкүнө камак салынган адамга тапшырылат, бул жөнүндө тиешелүү белги коюлат, ал эми тизим мүлккө камак салуу жөнүндө чечим кабыл алган судьяга жөнөтүлөт".

- КР КЖПКсинин 271-беренесинин 2-бөлүгү 3-пункт менен толукталсын жана төмөнкү редакцияда берилсин:

«3) токтомо мындай чечимди кабыл алуунун себептерин көрсөтүү жана сотко кайрадан кайрылуу укугун түшүндүрүү менен даттанууну кароого тоскоол болгон кемчиликтерди четтетүү үчүн аны арыз ээсине кайтарып берүү жөнүндө».

- КР КЖПКнын 500-беренесинин 4-бөлүгү 3-пункт менен толукталсын жана төмөнкү редакцияда берилсин: "күнөөлүү деп табуу жөнүндө макулдашууну түзүү жөнүндө өтүнүчтө адвокаттын колу жок болсо";

- КР КЖПКнын 501-беренесинин 2-бөлүгүнө өзгөртүү киргизилсин жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: "күнөөнү таануу жөнүндө макулдашуу түзүү жөнүндө өтүнүчтү канааттандыруудан баш тартуу жөнүндө прокурордун чечими айыпталуучу, анын адвокаты, ошондой эле тергөөчү тарабынан жогору турган прокурорго даттанылышы мүмкүн".

Издөнүүчүнүн жеке салымы диссертациялык изилдөөнүн негизги илимий жыйынтыктары автордун жеке өзү алгандыгында. Коргоого коюлган жоболор автор тарабынан жекече иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги теориялык жоболору жана практикалык сунуштары илимий басылмаларда чагылдырылган.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөдөн алынган негизги тыянактар жана сунуштар жарыяланган он илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү илимий изилдөөнүн максаты жана милдеттери менен аныкталат. Иш кириш сөздөн, 9 параграфты камтыган үч бөлүмдөн, корутундудан, шилтемелер тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөзүндө теманын актуалдуулугу жана аны тандоонун негиздери, диссертациянын темасынын артыкчылыктан илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы көрсөтүлөт, изилдөөнүн максаты жана милдеттери ачылат, илимий жаңылыгы негизделет, изилдөөнүн практикалык мааниси көрсөтүлөт, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор түзүлөт, изденүүчүнүн жеке салымы баяндалат, алынган натыйжалардын апробациясы жана басылмаларда алардын толук чагылдырылышы, изилдөөнүн түзүмү жана көлөмү көрсөтүлөт.

Биринчи бөлүм "Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки этаптарында соттук контролду жүзөгө ашыруунун теориялык аспектилери" эки параграфтан турат.

Биринчи бөлүмдүн биринчи параграфында *"Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында соттук контролдун түшүнүгү жана түрлөрү"* каралат. Жаңы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси өзүнүн мазмуну боюнча Кыргыз Республикасынын Конституциясын, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө тартылган жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу жаатындагы эл аралык стандарттарды сактоого жана аларды натыйжалуу коргоого багытталган. Көптөгөн өзгөрүүлөр сотко чейинки өндүрүштө болгон, анда башкы ролдордун бири сотко таандык. Сот адилеттигинин универсалдуу функциясынан тышкары, сотко чейинки өндүрүштө тергөөчү жана алгачкы текшерүү органы тарабынан тергөө жана башка процессуалдык аракеттерди жүргүзүүнүн мыйзамдуулугуна жана негиздүүлүгүнө соттук контролду жүзөгө ашырууда чагылдырылган арбитраждик функция жүктөлгөн.

Сот бийлиги укуктук, демократиялык мамлекеттин негизги атрибуттарынын бири катары кылмыш иштерин кароо жана чечүү менен гана чектелбейт,

анткени аяктаган кылмыш иши келип түшкөнгө чейин соттор кылмыш иши боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу органдардын аракеттерине жана чечимдерине таасир эте алат.

Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө инсандын конституциялык укуктары жана эркиндиктери системасын коргоо механизмдеринин маселелерин карап жатып, кылмыш-жаза процесси илими соттук контроль сыяктуу жаңы институттун маңызын изилдөөгө кайрылат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 61-беренесинде, 94-беренесинин 1-бөлүгүндө камтылган жоболорду талдоо: жарандын укуктары жана эркиндиктери сот тарабынан гана жүзөгө ашырылуучу сот адилеттиги менен камсыз кылынат, мамлекет адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо функциясын сот бийлигине жүктөйт деген тыянак чыгарууга болот.

Сотко чейинки өндүрүштөгү соттук-контролдоо ишинин юридикалык табияты адамдын жана жарандын негизги конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектөөдө пайда болгон чыр-чатактарды жөнгө салуу, чечүү, мыйзамда белгиленген негиздер боюнча жана аларда каралган тартипте макул эместиктер жана талашуулар, алгачкы текшерүү органдарынын, тергөөчүлөрдүн жана прокурорлордун процессуалдык маанилүү чечимдери менен иш-аракеттеринин сот өндүрүшүнүн катышуучулары тарабынан мыйзамдуулугу жана негиздүүлүгү менен аныкталган. Сотко чейинки өндүрүштө соттук контролдун юридикалык табиятынын негизин кылмыш-жаза процессинин ушул этабында келип чыккан чыр-чатактарды сот бийлигинин органдарына кароого жана чечүүгө көрсөтмө берүүчү конституциялык жана процессуалдык -укуктук регламенттер түзөт.

Сурамжыланган тергөөчүлөрдүн, прокурорлордун, адвокаттардын жана судьялардын 57,6% анкеталоодо соттук контролдун ролун кылмыш иштерин тергөөнүн мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн камсыз кылуу, 30,6% процесстин катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону соттук контролдун башкы максаты деп эсептешет, ал эми респонденттердин 10% реформа менен шартталган зарылдык катары карашат.

Окумуштуу-процессуалисттердин позициясынан алып караганда, биз сот бийлигин жүзөгө ашыруунун формасы катары сотко чейинки өндүрүштө кылмыш-жаза процессуалдык соттук контролдун зарыл белгилери болуп төмөнкүлөр саналат деп эсептейбиз:

- бул соттун мыйзам менен катуу жөнгө салынган жазык-процессуалдык иши, анын маңызы сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн органдардын жана адамдардын айрым аракеттеринин жана (же) чечимдеринин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн контролдоону (текшерүү жана баалоо) түзөт;

- бул иш-аракет маңызы боюнча тараптардын укуктук талашын (чыр-чатагын) чечүүгө (жөнгө салууга) толугу менен багытталган;

- контролдоо предмети жана анын сот тарабынан чечилишинин чектери алгач мыйзамдын эрки же тараптардын субъективдүү эрки менен чектелет;

- контролдун максаты жарандардын конституциялык укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо, кызыкдар жактардын даттануусу боюнча аталган укуктарды (мүмкүн болгонун) калыбына келтирүү болуп саналат;

- соттук контролдун тигил же бул формасын ишке ашыруу демилгеси соттон эмес, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн кызыкдар субъекттеринен (талашты чечүүгө) же процесске тартылган башка жарандардан келип чыгат. Бул демилгеден тышкары, мындай контроль такыр мүмкүн эмес;

- контролдун натыйжасы тараптардын талаш-тартыштарын укуктук жактан чечүүгө багытталган жалпыга милдеттүү, мамлекеттин мажбурлоочу күчү менен камсыз кылынган сот актысын (чечимин) киргизүү болуп саналат.

Ошентип, соттук контроль деп кылмыш иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары тарабынан жүргүзүлгөн тергөө, атайын тергөө жана башка процессуалдык аракеттерди санкциялоо жана мыйзамдуулугун, негиздүүлүгүн текшерүү аркылуу жарандардын конституциялык укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого багытталган тергөө судьясынын Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзам менен регламенттелген ишин түшүнүү керек.

Биринчи бөлүмдүн экинчи параграфы "Сотко чейинки стадияларындагы соттук контролдун предмети жана чектерин" аныктайт. Соттук контролдун предмети карап жатып, айрым изилдөөчүлөрү өз эмгектеринде бул институттун бул жагын карашпаганын да белгилей кетүү керек [Дорошков, В. В. Судебный контроль за деятельностью органов предварительного расследования [Текст] / В. В. Дорошков // Рос. юстиция. – 1999. – № 7. – С. 26–28].

Сотту текшерүүнүн жана баалоонун чыныгы предмети болуп, биринчи кезекте процессуалдык материалдык маалымат алып жүрүүчү катары документтердин өздөрү эмес, атап айтканда иш боюнча аныкталууга тийиш болгон фактылык маалыматтар (КР КЖПКнын 81-беренеси) же маанилүү процессуалдык чечимдерди кабыл алуунун иш жүзүндөгү негизи болуп кызмат кылуучулар эсептелет деп эсептейбиз. Ошондуктан дал ушул документтерде жазылган же алардын жыйындысында соттук отурумга тараптар тарабынан жаңыдан берилген далилдер, соттук контролду ишке ашыруунун алкагында сот тарабынан бааланат жана текшерилет.

Контролдун чектерин эки аспектиде кароо зарыл деп эсептейбиз: а) процессти жүргүзүүчү, соттук контролго алынуучу органдардын жана адамдардын иш-аракеттеринин жана чечимдеринин чөйрөсүн аныктоо

планында; б) талашылып жаткан жол-жобонун же чечимдин алкагында жарандардын укуктарын чектөө үчүн негиз болгон фактыларды билүүнүн чектерин (чектерин, даражасын, көлөмүн) аныктоо планында.

Биздин оюбузча, мыйзамда соттук контролду талап кылган тергөө органдарынын иш-аракеттеринин жана чечимдеринин толук тизмесин көрсөтүү каалоосу ишке ашпай тургандай гана эмес, принципиалдуу туура эмес болуп көрүнөт. Сотко чейинки өндүрүштүн соттук даттанууга тийиш болгон процессуалдык актыларын мыйзам менен бекитүүнүн ар кандай аракеттери соттук коргонуу укугунун чектелишине алып келиши мүмкүн.

Каршылашуу жараянында сот кандай ролду аткарышы керек, сот активдүү болушу керекпи жана соттун активдүүлүгү деп эмнени түшүнүү керек? Соттун активдүүлүгү атаандаштык принцибин колдонууга шайкеш келеби? Бул маселелерди карап чыгуу сотко чейинки этаптарда соттун абалын жана ролун жана соттук контролду ишке ашырууда кылмыш жасоого батынбаган чектерди туура түшүнүү үчүн да маанилүү.

Ушул маселелер боюнча талкуулар уланууда. Ошентип, айрым авторлор соттун каршылашуу процессиндеги бардык активдүүлүгүн четке кагышат жана сот юридикалык маселелерди гана чечүүчү сырттан байкоочу болушу керек деп эсептешет.

Сотко чейинки өндүрүштөгү соттун ролу ал айыптоочу тараптын кылмыш-жаза процессуалдык мажбурлоо чараларын колдонуунун мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн гана эмес, ошондой эле реабилитацияланбаган негиздер боюнча кылмыш ишин же кылмыш-жаза куугунтуктоону токтотуу жөнүндө да контролдоодо болууга тийиш.

КР КЖПКнын 32-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык тергөө судьясы: " Тергөө судьясы соттук контролдоону жүзөгө ашыруунун алкактарында алгачкы текшерүү органынын, тергөөчүнүн, прокурордун, тергөө бөлүмүнүн жетекчисинин аракеттерине (аракетсиздигине) жана чечимдерине карата кылмыш-жаза сот өндүрүшүн катышуучуларынын даттанууларын карайт". Биздин оюбузча, бул формулировка ушунчалык жалпы мүнөзгө ээ болгондуктан, мындай процесстеги соттун ишмердүүлүгүнүн (активдүүлүгүнүн) чыныгы чектерин баалоого мүмкүндүк бербейт.

Соттук контролдоо функциясын ишке ашыруунун чектери анын предметине, башкача айтканда, соттун чечими боюнча жүзөгө ашырылуучу процессуалдык аракеттердин чөйрөсүнө түздөн-түз көз каранды болот. Соттук санкциянын предметин түзгөн бардык аракеттер жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектөөгө байланыштуу. Ушундан улам кылмыш-жаза процессинде жарандардын кандай конституциялык укуктары түздөн-түз козголуп жаткандыгы жөнүндө маселе келип чыгат.

Илимий изилдөөнүн темасы боюнча атайын адабияттарды талдоо, проблемага бир нече негизги ыкмаларды аныктоого мүмкүндүк берди. Сотко

чейинки өндүрүштө соттук контроль жол-жобосун инсандын конституциялык укуктарын чектеген аракеттерге жана чечимдерге гана жайылтуу объективдүү зарыл деп эсептеген процессуалисттердин позициясы эң салмактуу берилген. Тактикалык мүнөздөгү көп сандаган чечимдер, айрым процессуалдык эрежелерди бузуулар, катышуучуларга процессуалдык укуктарды бербөө, эгерде алар конституциялык укуктарды жана эркиндиктерди бузбаса, соттун токтоосуз кийлигишүүсүн талап кылбайт, бирок кылмыш ишин кароодо алар тарап чогулткан айыптоолорду жол берилгис далилдер деп таанууга негиз болуп калышы мүмкүн. Биз дагы ушундай позицияны карманабыз.

Соттук контролдун предметинен тышкары, соттун тиешелүү функциясын ишке ашыруунун чектери судьялардын көз карандысыздык принцибин ишке ашырууну камсыз кылууну эске алуу менен белгиленет. Эл аралык укуктук актыларда жана улуттук мыйзамдарда каралган принцип өзүнө эки компонентти камтыйт: институттук көз карандысыздык, б.а. башка мамлекеттик жана коомдук органдарга карата сот мекемелеринин жана айрым судьялардын өз алдынчалыгы жана сот бийлигинин жана аны алып жүрүүчүлөрдүн көз карандысыздыгы бул терминдин мазмундук маанисинде же калыстык. Биздин пикирибиз боюнча, анын ичинде соттук контроль милдеттерин, кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот адилеттигин жана башка иш-милдеттерди жүзөгө ашырууда соттун жол-жоболук статусун аныктоочу экинчи бөлүгү болуп саналат.

Ошентип, теориялык көз караштарды жана мыйзамдык көрсөтмөлөрдү жыйынтыктап жатып, биз соттук контролдун предмети Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзам менен регламенттелген, жүргүзүлгөн тергөө, атайын тергөө жана процессуалдык аракеттердин чөйрөсү, соттун чечими боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн органдар тарабынан кызмат кылат деген жыйынтыкка келдик.

Экинчи бөлүм "Изилдөөнүн методологиясы жана ыкмалары" эки параграфтан турат. **Биринчи параграф** *"Изилдөөнүн объектиси жана предмети"* изилдөөнүн объектисин жана предметин ачып берет. Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессинин сотко чейинки өндүрүшүнүн алкагында сот (тергөө судьясы) тарабынан жүзөгө ашырылуучу көз карандысыз сот бийлигинин өзгөчө иши (функциясы) катары соттук контролду мүнөздөөчү касиеттердин жана мамилелердин белгилүү бир жыйындысы саналат.

Изилдөө предмети изилдөө объектисинин бир бөлүгү болуп эсептелгендиктен, бул диссертациялык иш ата мекендик кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдын соттук контролду ишке ашырууну жана укук колдонуу практикасында аларды ишке ашыруу процессинде келип чыккан көйгөйлөрдү аныктоону жөнгө салуучу ченемдик-укуктук көрсөтмөлөрүн изилдөөгө, ошондой эле кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө бул укуктук

кубулуштун касиеттерин, түрлөрүн, айырмалоочу белгилерин, ошондой эле таралуу чегин атайын терең изилдөөгө багытталган.

Изилдөөнүн предмети, ошондой эле кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын жол-жоболук иш-аракеттердин жана мамилелердин белгилүү бир модели болуп саналган соттук контроль жүргүзүүнүн жол-жоболук тартибин таанууга болот. Изилдөө предметине биз тергөө судьясынын ыйгарым укуктарын киргизебиз, бул процессуалдык кунөөнү мойнуна алуу жөнүндө макулдашууну бекитүү бул келишимге мыйзамдуулукту берет.

Экинчи параграф "Изилдөөнүн методдору". Жалпы методдордон жалпылоо, сүрөттөө, салыштыруу, моделдөө сыяктуу ыкмалар колдонулду.

Жалпылоонун жардамы менен биз илимий изилдөөбүздүн чектерин аныктадык, башкача айтканда, изилдөө объектисин жана предметин белгиледик. Сүрөттөө ыкмасы соттук контролду жана анын бардык элементтерин мүнөздөөдө кеңири колдонула баштады. Ар кандай авторлору берген соттук контроль институтунун негизги түшүнүктөрүнүн салыштыруу ыкмасы менен биз өзүбүздүн позициябызды жана автордук чечмелөөлөрдү иштеп чыктык. Мындан тышкары, бул ыкма соттук-контролдук иш-статистикалык маалыматтарды салыштыруу жүрүшүндө колдонулган. Моделдөө методу бизге соттук контролдун маңызын кеңири жана тар мааниде ачууга жардам берди.

Ошондой эле изилдөө таанып-билүүнүн жалпы илимий методдорун колдонгон. Логикалык метод биздин изилдөөдө андан кем эмес маанилүү ролду ойногон. Анализ аркылуу биз изилденүүчү объекттин (соттук контроль) бөлүктөрүн жана касиеттерин изилдедик. Изилдөө объектисинин бөлүктөрүн, сортторун жана касиеттерин талдап чыккандан кийин, ал жөнүндө толук түшүнүк алынды жана бул синтезге жардам берди.

Дедукция менен биз сот адилеттигин ишке ашыруудан соттук контроль функциясынан чыгардык. Белгилүү болгондой, индуктивдүү билим ар дайым ыктымалдык мүнөзгө ээ, ошондуктан текшерүүнү талап кылат. Бул ыкманын негизинде, биз тергөө судьясы процессуалдык чечим кабыл алууда арызда көрсөтүлгөн тергөөчүнүн жүйөлөрүн кылдат текшерип керек экенин баса белгилейбиз.

Диссертациялык изилдөөдө окшоштук жана иденттүүлүк да кеңири колдонулат. Биз аларды бир маселе боюнча бирдей, окшош сүйлөгөн авторлордун пикирлерин топтоодо пайдаландык.

Изилдөөнүн системалуу жана структуралык ыкмасы, сот бийлигинин иерархиялык түзүмүндө бир бүтүн система катары соттук териштирүүгө, анын ордун жана кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн ролун аныктоого мүмкүндүк берди.

Функционалдык ыкма аркылуу биз сот тутумунун аткарган функциялары аркылуу соттук контролду түшүндүрүүгө (мүнөздөөгө) аракет кылдык.

Жеке-илимий методдордон диссертациялык изилдөөдө тарыхый, социологиялык, статистикалык методдор колдонулган.

Социологиялык метод бизди кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө соттук контролду киргизүүнүн социалдык кондиясы жөнүндө тыянакка алып келет.

Изилдөөнүн статистикалык ыкмасы аркылуу биз тергөө судьяларынын юрисдикциясына кирген тергөө аракеттерин санкциялоолордун сандык көрсөткүчтөрүн, бардык процессуалдык коопсуздук чараларын жыл боюнча жалпыладык.

Атайын методдордон биз тарабынан илимий аныктамаларды; түшүнүк аппаратын калыптандыруу этаптарын билүүнүн догматикалык (формалдуу-юридикалык) ыкмасы колдонулду. Догматикалык ыкма бизге сотко чейинки өндүрүштө тергөө судьясынын соттук контролдун жүргүзүү процессин регламенттеген ченемдик-укуктук көрсөтмөлөрдүн маанисин түшүнүүгө мүмкүндүк берди.

Үчүнчү бөлүм "Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки баскычтарында соттук контролду ишке ашыруу" беш параграфтан турат.

"Бөгөт коюу чараларын колдонуунун мыйзамдуулугуна жана негиздүүлүгүнө соттук контроль" **үчүнчү бөлүмүнүн биринчи параграфы.** Бүгүнкү күндө соттук-укуктук реформанын негизги багыттарынын бири кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу болуп саналат.

Өлкөнүн негизги мыйзамы, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана ченемдери эркиндигинен ажыратуу жана ар кандай дене-бой жана моралдык-адеп-ахлактык азап-тозокторду келтирүү менен байланышкан кандайдыр бир укукка жат аракеттерди чектөөгө жана тыюу салууга багытталган.

Ушуга байланыштуу, КР КЖПКнын 6-беренесинин 2-бөлүгү кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн негизги милдеттеринин катарына инсанды мыйзамсыз жана негизсиз айыптоодон, соттоодон, анын укуктары менен эркиндиктерин чектөөдөн коргоону камтыйт. Демек, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө тартылган жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоону камсыз кылуу Конституциянын, эл аралык укуктун жалпы таанылган ченемдери менен принциптеринин гана эмес, ошондой эле кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн башкы милдеттеринин бири болуп саналат. Дал ушул Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзам, биринчиден, көрсөтүлгөн жол-жоболордун сакталышын белгилейт, ал эми экинчиден, укуктук чектөө чараларын колдонууда алардын негиздемесин талап кылат. Мунун бардыгы мыйзам тарабынан эркиндикти жана жеке кол тийбестикти чектөөнүн так чектеринин бар экендигин көрсөтүп турат.

Сотко чейинки өндүрүштө соттук контролдоо институтунун пайда болушу бизге тергөө өндүрүшүнүн мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн камсыз кылуу, кылмыш иши боюнча өндүрүшкө катышкан жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин сактоо жагына кылмыш-жаза процессинин өнүгүү тенденциясы жөнүндө ырастоого, эң башкысы кылмышты тергөөнү жүзөгө ашырып жаткан кызмат адамдарын кыянаттык менен пайдаланууга жана өзүм билемдикке жол бербөөгө мүмкүндүк берет.

Мыйзам чыгаруучу шарттарды аныктап, алардын толук тизмеси жөнүндө белгилейт, бул кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө өзүм билемдикке жана жарандардын укуктарынын бузулушуна жол бербөө үчүн кепилдик боло алат. Ошого карабастан, жогоруда келтирилген шарттар укуктук шарт гана болуп, бөгөт коюу чарасын колдонуу үчүн негиз боло албайт, ал эми бул үчүн жагдайларды аныктоо талап кылынат.

Тергөө судьясы айыпталуучу деп эсептөөгө жетиштүү негиздер болгондо бөгөт коюу чарасын колдонот:

- тергөөдөн же соттон жашырынып кетүүсү;
- Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн күбөсүнө, башка катышуучуларына коркунуч келтириши мүмкүн;
- далилдерди жок кылуу, башкача жол менен тергөөнүн объективдүү жүргүзүлүшүнө жана сотто ишти териштирүүгө тоскоолдук кылуу;
- кылмыш ишин улантуу;
- өкүмдүн аткарылышын камсыз кылуу.

Ошентип, бөгөт коюу чарасын жекелештирүү абдан маанилүү, анткени айыпталуучу камакка алууну, үй камагын жана башка бөгөт коюу чараларын тандап алганда, ар бир учурга жекече мамиле болушу керек. Тыюу салуулар жана чектөөлөр КР КЖПКнын 107-беренесине ылайык эсепке алынууга тийиш болгон жагдайларды эске алуу менен ар бирине жекече коюлушу керек.

Бизге түшүнүксүз себептер боюнча тергөө судьяларынын бөгөт коюу чараларын санкциялоосу кыскарууда. Белгилүү болгондой, 2017-жылы КР КЖПКнын редакциясында бардык бөгөт коюу чараларын санкциялоо тергөө судьясынын карамагында болгон. Кийинчерээк КР КЖПКнын 2021-ж. редакциясында тергөө судьяларына күрөө алуу, үй камагына, экстрадициялык камакка алуу жана камакка алуу санкциялары гана калган. Бул тенденцияны биз коркунучтуу деп эсептейбиз, анткени бөгөт коюу чараларынын кайсынысы болбосун жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектейт. Бул мааниде бөгөт коюу чараларын санкциялоонун мурдагы эрежелерин кайтарууну эң алгылыктуу деп эсептейбиз.

Үчүнчү бөлүмдүн экинчи параграфы *"Кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуунун башка чараларын колдонуунун мыйзамдуулугуна жана негиздүүлүгүнө соттук контроль"* деп аталат.

Белгилүү болгондой, эмгек укугу адамдын кол тийгис конституциялык укуктарына таандык жана өлкөнүн негизги мыйзамынын кепилдиги жана коргоосу астында турат. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 42-беренесинин 3-пунктуна ылайык " Ар бир адам эмгек эркиндигине, эмгекке жөндөмдүүлүгүн пайдаланууга, кесибин жана иштин түрүн тандоого, коопсуздуктун жана гигиенанын талаптарына жооп берген эмгек шарттарына жана эмгекти коргоого укуктуу, ошондой эле мыйзам менен белгиленген жашоо минимумунан төмөн болбогон эмгек акы алууга укуктуу".

Тарыхтан бизге белгилүү болгондой, 1960-жылы Кыргыз Республикасынын ЖПКнын 141-беренесинде "Айыпкер катары кызмат адамын тартууда тергөөчү айыпталуучунун тергөө учурунда кызматтан четтетилүүгө тийиши же жокпу деген маселени чечүүгө милдеттүү болгон. Кызыгы, Кыргыз ССР ЖПКдагы кызматтан четтетүү "Айыпкерди айыптоо жана суракка алуу" деген 10-бөлүмгө кирген.

Кыргыз Республикасынын ЖПКда 1999-жылы кызматтан убактылуу четтетүү процессуалдык мажбурлоонун башка чараларына кирет. Бирок 2019-жылдын 1-январында күчүнө кирген КР ЖПКда убактылуу кызматтан четтетүү "Кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуунун башка чараларынын" катарына кирген (КР КЖПКнын 14-бөлүмү). Белгилей кетсек, КР КЖПКнын бул редакциясында соттук контроль тергөө судьясына жүктөлгөн. 2 жылдан кийин КР КЖПКга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген, анда кызматтан убактылуу четтетүү КР КЖПКнын 120-беренеси менен жөнгө салынат. Бул беренеден алгачкы текшерүү органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамы чыгарылган, ал эми мазмуну мурдагысы сакталган. Андан тышкары, кызматтан четтетүү жөнүндө маселени чечүү "Соттук контроль" аттуу 8-бөлүм менен жөнгө салынат.

Чындыгында айыпталуучуну соттук контроль тартибинде сотко чейинки өндүрүштө колдонулуучу процессуалдык камсыз кылуунун башка чараларынын бири катары кызмат ордунан убактылуу четтетүү социалдык чырчатакты Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамда каралган жол-жоболордун алкагында гана чечет. КР КЖПКда айыпталуучуну кызмат ордунан убактылуу четтетүүнү колдонуу зарылчылыгынын маңызын, критерийлерин көрсөткөн ченемдик көрсөтмөлөр жок (КР КЖПКнын 120-бер.1-бөл.). Албетте, бул контекстте КР Кылмыш-жаза кодексинин жоболорун эске албай коюуга болбойт, анда 1-тиркемеде "кызмат адамы" түшүнүгүнүн аныктамасы бар. Демек, тергөө судьясы соттук контролду жүзөгө ашыруу боюнча ыйгарым укуктарын ишке ашырууда жана айыпталуучуну кызмат ордунан четтетүү жөнүндө процессуалдык чечимди кабыл алууда кылмыш-жаза мыйзамдарынын ченемдик көрсөтмөлөрүн жетекчиликке алууга милдеттүү.

Соттук контролго алынган процессуалдык коопсуздуктун кийинки башка чарасы-бул мүлккө камак салуу. Мүлккө жана баалуу кагаздарга камак салууну

мыйзам чыгаруучу процессуалдык камсыз кылуунун айыпталуучуга, ошондой эле алардын аракеттери үчүн мыйзам боюнча материалдык жоопкерчилик тарткан адамдарга карата колдонулуучу башка чараларына киргизет.

Мүлккө камак салуу процессуалдык камсыздоонун башка чарасы катары тергөө судьясынын санкциясы менен гана колдонулат, анткени ал конституциялык укуктарды жана кепилдиктерди камтыйт. Камсыздоонун ушул башка чарасын колдонуунун максаты айыпкердин жосуну менен келтирилген мүлктүк зыяндын ордун толтурууну камсыз кылуу, өкүмдү, башка мүлктүк жазаларды аткаруу, ошондой эле эгерде ал кылмыш жолу менен алынган болсо, мүлктү конфискациялоо болуп саналат. Мыйзамдын ар кандай тармактарынын өз ара байланышы жөнүндө баса белгилөө керек.

Бирок, айрым учурларда тергөө органы жарандык мыйзамдарга байланыштуу көйгөйлөргө туш болушу мүмкүн, мисалы, алгач жубайлардын жалпы мүлкүнөн айыпталуучунун үлүшүн бөлүп берүү маселесин чечүү керек. Ошондон кийин гана тергөөчү айыпталуучунун мүлкүн камакка алуу жөнүндө өтүнүч менен тергөө судьясына кайрыла алат. Болбосо, жубайлардын жалпы мүлкүн камакка алуу менен, жарандардын мүлкүнүн кол тийбестиги менен кепилденген конституциялык укуктардын одоно бузулушуна туш болушу мүмкүн. Ошондуктан, бул механизм ата мекендик Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамында чагылдырылышы керек. Мындай учурларда тергөөчү кылмыш ишин токтото турууга аргасыз болот.

"Тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн мыйзамдуулугуна жана негиздүүлүгүнө соттук контроль" **үчүнчү бөлүмүнүн үчүнчү параграфы.** Кыргыз Республикасынын колдонуудагы Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамында тергөө, атайын тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн санкциялоо жана текшерүү сыяктуу соттук контролдун дагы бир өзгөчө багыты негизделген. Иш жүзүндө мындай соттук-контролдук иш-аракеттерди ишке ашыруу сотко чейинки өндүрүштө ар кандай кыйынчылыктар менен байланышкан. Эреже катары, кылмыш иши боюнча өндүрүштүн баштапкы стадиясында тергөө органдары болуп өткөн көрүнүштүн так эместигине, далилдер базасынын жетишсиздигине, убакыттын тартыштыгына туш болушат жана, албетте, көпчүлүк учурларда жагдайлар тез жана оперативдүү процессуалдык чечимдерди кабыл алууну талап кылат. Бул жагынан алганда, албетте, практикалык кызматкерлердин арасында соттук санкцияны киргизүүнүн максатка ылайыктуулугу жөнүндө пикирлер айырмаланат. Айрымдары прокурор тарабынан жогоруда аталган тергөө аракеттерин санкциялоону кыйла натыйжалуу деп эсептесе, башкалары тергөө судьяларына бул ыйгарым укуктарды берүүнү туура жана негиздүү деп эсептешет. Ошого карабастан, мыйзам чыгаруучу тергөө судьяларына тергөө, атайын тергөө аракеттерин санкциялоону бекитүү менен сотко чейинки өндүрүштө атаандаштык башталыштарды ишке ашырууга дагы бир кадам

таштады. Тергөө, атайын тергөө аракеттерине санкция берүү менен тергөөчү судья өзүнүн көңүлүн тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн негиздерине бурушу керек, анткени ал далилдөө ыкмаларынын бири болуп саналат.

Ошону менен бирге бул процедурага прокурор да тартылган, андан тергөөчү тергөө, атайын тергөө амалдарын жүргүзүү үчүн өтүнүчкө жазуу жүзүндөгү макулдугун алууга тийиш (КР КЖПКнын 219-беренесинин 2-бөлүгү). Прокурор бул учурда тергөөчү билдирген өтүнүчтүн негиздүүлүгүн текшерүүгө тийиш.

Биз адам укуктары менен эркиндиктери жогорку баалуулук катары таанылганына макулбуз, бирок кылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн нюанстарын, өзгөчөлүктөрүн, стратегиясын жана тактикасын да эске алуу керек. Ошондуктан, мыйзам чыгаруучу мажбурлоочу тергөө аракеттерин жүргүзүү жөнүндө маселени кароо жана чечүү үчүн жактоочу тараптын өкүлдөрүнүн катышуусуз да жабык форматты аныктаганы бекеринен эмес.

Тергөө-сот практикасында кылмыш-жаза сот өндүрүшүн жүзөгө ашырып жаткан мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары тарабынан токтоосуз чара көрүү талап кылынган күтүлбөгөн жагдайлар көп кездешет. Кырдаал кийинкиге калтырууга жол бербеген мындай абалда тергөө-ыкчам тобу тактикалык тобокелге баруу менен турак жайды карап чыгуу, тинтүү, турак жайды алып коюу, ошондой эле жеке тинтүү жүргүзөт. Кечиктирүүгө болбой турган жагдайларды эске алуу менен мыйзам чыгаруучу ага ылайык соттук санкциясыз тиешелүү тергөө аракетин жүргүзүүгө уруксат берүүчү жобону караган.

Мындай кырдаалда тергөө судьясы кийинки соттук контролду жүзөгө ашырат, анткени тергөө аракети соттун чечимсиз эле жүргүзүлгөн, башкача айтканда, кеп санкциялоо жөнүндө эмес, алардын мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн текшерүү жөнүндө болуп жатат. Эгерде тергөө судьясы жүргүзүлгөн тергөө аракетин мыйзамсыз жана негизсиз деп тапса, анда бардык алынган далилдер жол берилгис деп табылат, башкача айтканда, "ууланган дарактын мөмөсү" болуп калат.

Ушул шарттардын бардыгын сактоо, адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Конвенциянын 2-беренесинин 8-пунктуна ылайык, турак жайга басып кирүүнүн, жеке жашоого кийлигишүүнүн негиздемеси, ошондой эле анын коюлган максатка ылайыктуулугу талап кылынган турак жайга кол тийбестик укугун чектөөнүн мыйзамдуулугу жана негиздүүлүгү жөнүндө сөз болгондо өзгөчө маанилүү.

Тергөө аракетин жүргүзүүгө санкция берген тергөө судьясы козголгон кылмыш ишинин болушу сыяктуу маанилүү учурларга көңүл бурушу керек, бул иш өтүнүчтү билдирген тергөөчүгө тапшырылган, ошондой эле тергөө органдарынын мындай аракеттерди жүргүзүү зарылдыгы жөнүндө жүйөлөрүн жана айыпталуучуну кармалган далилдерди казып алуу боюнча мүмкүн болгон

натыйжаларын текшерип керек. Андан тышкары, тергөөчү кайрылган учурда тергөө мөөнөтүнө (КР КЖПКнын 162-беренеси) байланыштуу маселени тактоо керек.

Үчүнчү главанын төртүнчү бөлүмү *"Сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу кызмат адамдарынын аракеттеринин жана чечимдеринин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн соттук контролдоо"*. КР КЖПКнын 22-беренесинде кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн аракеттерине (аракетсиздигине) жана чечимдерге даттануу сыяктуу маанилүү принциби бекитилген.

Ушул принциптин аркасынан биз КР Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинде "Кылмыш-жаза сот өндүрүшүн жүзөгө ашыруучу мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын аракеттерине жана чечимдерине даттануу" деп аталган 16-главаны, ошондой эле "сотко чейинки өндүрүштүн кызмат адамдарынын аракеттерине, чечимдерине даттанууларды кароонун тартибине" тиешелүү беренелерди камтыган 37-главаны көрө алабыз.

Тергөө судьясына дал ушул сотко чейинки өндүрүштүн алкагында процесстин катышуучуларынын даттанууларына ыкчам жооп кайтаруу жана мыйзамга ылайыктуулугун текшерүү, ошондой эле өзүнүн соттук чечимин негиздөөсү тапшырылган. Соттук контроль тартибинде сотко чейинки өндүрүш органдарынын аракеттерине жана чечимдерине процесстин катышуучуларынын даттанууларын кароо жана чечүү жолу менен бузулган укуктарды калыбына келтирүүгө жетишүүгө жана мыйзамдуу кызыкчылыктарды коргоого болот.

Иш жүзүндө сотко даттанылып жаткан алгачкы текшерүү органдарынын, тергөөчүнүн, тергөө бөлүмүнүн жетекчисинин, прокурордун аракеттеринин (аракетсиздиктеринин) жана чечимдеринин тизмеси кыйла кеңири жана Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдын ченемдери менен жөнгө салууга мүмкүн эмес.

Соттук контролдун өзгөчөлүгү кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө тартылган жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин коргоодо турат. Ушуга байланыштуу, мыйзам чыгаруучу кылмыш-жаза куугунтугун жүзөгө ашыруучу органдардын процессуалдык аракеттеринин (аракетсиздиктеринин) жана чечимдеринин толук тизмесин так аныктоосу зарыл, алар сотко чейинки өндүрүш аяктаганга чейин сот тартибинде даттанылууга тийиш. Соттук даттануунун алкагынан тышкары калган аракеттер, чечимдер прокурордун уруксатына калтырылсын, анткени бул процессуалдык фигура тергөө судьясынан айырмаланып процесстин катышуучуларынын укуктарынын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын бузулушуна ыкчам чара көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Кыргыз Республикасынын КЖПКнын 271-беренесине ылайык, кылмыш ишин козгоо, айыпкер катары тартуу, прокурор тарабынан айыптоо актысын бекитүү жөнүндө токтомдорду кошпогондо, сотко чейинки өндүрүштүн кызмат

адамдарынын аракеттерине, чечимдерине даттануулар прокурордун, аракеттерине даттанылып жаткан кызмат адамынын, арыз ээсинин катышуусу менен тергөө судьясы тарабынан каралууга тийиш.

Соттук контролдун бул формасы жарандардын конституциялык укуктарынын жана эркиндиктеринин бузулбастыгын камсыз кылуу үчүн, өзгөчө кылмыш иштерин тергөөдө абдан маанилүү.

Жалпысынан сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу органдардын жана кызмат адамдарынын аракеттерине жана чечимдерине даттанууларды тергөө судьясы тарабынан соттук контроль тартибинде кароо жана чечүү кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын бузулган укуктарын калыбына келтирүүнүн жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын канааттандыруунун маанилүү кепилдиги болуп саналат.

Үчүнчү главанын бешинчи бөлүмү "*Соттук контроль тартибинде күнөөнү моюнга алуу жөнүндө процессуалдык макулдашууну бекитүү*". Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө күнөөнү моюнга алуу институту илгертен бери келе жатат. Бирок, күнөөнү моюнга алуунун негизинде келишим түзүүнүн жол-жобосу жакында биздин кылмыш-жаза процессинде пайда болду. КР КЖПКны 2017-жылы кабыл алуу менен "*Процессуалдык макулдашуулар*" (XV бөлүмү) жаңы институту пайда болду, анын түрү "**Күнөөнү мойнуна алуу жөнүндө процессуалдык макулдашуу**" (КР КЖПКнын 58-бөлүмү) болуп саналат, ал макулдашуунун ушул түрүн түзүү жол-жобосун белгилейт. КР КЖПКнын 2021-жылкы редакциясында **Күнөөнү мойнуна алуу жөнүндө процессуалдык макулдашуу 57-главада** каралган.

Бул макулдашууну ата-мекендик кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө киргизүү жеңил өткөн жок, анткени ал практиктер жана теоретик окумуштуулар тарабынан бир нече жолу сынга алынган.

Сынчылардын басымдуу бөлүгү укук коргоо органдарынын кызмат адамдары тарабынан кыянаттык менен пайдалануулардын мүмкүндүгү, коррупциялык тобокелдиктин жаңы зоналары пайда болушу ж. б. жөнүндө белгилешти.

Кээ бирөөлөр күнөөнү моюнга алуу жана адилеттүүлүк менен келишим түзүү, күнөөнү моюнга алуу - "далилдердин ханышасы" сыяктуу терс көрүнүштү кайра кайтаруу механизми болот деп ишенишкен. Мунун баары шектүү, тергөө менен кызматташкан эмес, айыпкерлерге карата кыйноолордун санын көбөйтөт имиш.

Бул процедурада айыпкер өз күнөөсүн өз ыктыяры менен мойнуна алган учурда кылмыш иши далилдерди толук изилдебестен, жөнөкөйлөтүлгөн тартипте каралат. Бирок бул үчүн сотко чейинки өндүрүштө прокурордун макулдугу, ишти маңызы боюнча кароодо мамлекеттик айыптоочунун макулдугу талап кылынат.

Биздин оюбузча, жабырлануучуларды, күбөлөрдү гана эмес, ошондой эле тергөө менен мындан ары кызматташууга макулдугун берген жана **күнөөнү моюнга алуу жөнүндө макулдашуу** түзгөн адамдарды да реалдуу мамлекеттик коргоо боюнча чараларды күчөтүү керек.

Бул процедуранын эң маанилүү учуру - тергөө судьясы тарабынан **күнөөнү моюнга алуу жөнүндө макулдашуу** процессуалдык келишимди бекитүү. Мындай процедурасыз бул макулдашуу өзүнүн легитимдүүлүгүн жоготот. Дал ушул соттук контролду жүзөгө ашыруу тартибинде тергөө судьясы, тараптардын макулдашуунун шарттарын сактоосун текшерүү жолу менен арбитрдик функцияны ишке ашырат, токтом түрүндө процессуалдык чечим чыгарат.

Ушуга байланыштуу, колдонуудагы КР КЖПКга процессуалдык мыйзамдардагы кенемтелердин ордун толтурууга салым кошо ала турган тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керек. Мындан тышкары, **күнөөнү мойнуна алуу жөнүндө процессуалдык макулдашуу** жаш кылмыш-жаза процессуалдык институт деп билсек болот. Демек, бул институтту ишке ашыруу процессинде укук колдонуу практикасы күн сайын ар кандай жагдайларга, кырдаалдарга туш болуп, ар кандай кемчиликтерди, боштуктарды, ошондой эле КР КЖПКнын ченемдик-укуктук буйруктарындагы карама-каршылыктарды аныктайт.

ТЫЯНАКТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде автор төмөнкү тыянактарга келди:

1. Соттук контроль сот бийлигинин өз алдынча функциясына талап кое алат, анткени ал кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө ишке ашырылат жана инсандын конституциялык укуктарын мыйзамсыз чектөөгө жол бербөөгө багытталган, ал эми бузулган учурда аларды токтоосуз калыбына келтирүүгө мажбур.

2. Соттук контроль кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында гана жүргүзүлөт. Соттук контроль төмөнкүчө жүргүзүлөт:

- кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуу чараларын санкциялоо;
- жарандардын конституциялык укуктарын чектеген тергөө, атайын тергөө аракеттерин санкциялоо;

- жарандардын конституциялык укуктарын чектеген сотко чейинки өндүрүш органдарынын аракеттеринин (аракетсиздигинин) жана чечимдеринин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн текшерүү;

- **күнөөнү мойнуна алуу жөнүндө процессуалдык макулдашууну** бекитүү.

3. Соттук контроль кызмат адамдарынын, сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу органдардын жарандардын конституциялык укуктарын чектөө менен байланышкан аракеттерине (аракетсиздигине) жана чечимдерине, атап айтканда инсандын, турак жайдын кол тийбестигине, сот адилеттигине

жетүүгө, жеке турмушунун сырын, кат алышуунун, телефондук жана башка сүйлөшүүлөрдүн сырын камсыз кылууга ж. б. гана жайылтылууга тийиш.

4. Тергөө судьясы сотко чейинки стадияларында соттук контролдоо тартибинде бөгөт коюу чараларын колдонуунун мыйзамдуулугун, негиздүүлүгүн текшерүүнү жүзөгө ашырат. Кабыл алынган процессуалдык чечимдин мыйзамдуулугу деп кылмыш иши боюнча өндүрүшкө тартылган адамдардын конституциялык укуктарын чектөөгө жөндөмдүү болгон процессуалдык камсыздоонун тигил же бул чарасын колдонуунун негиздерин, тартибин жана шарттарын жөнгө салуучу Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдын бардык ченемдик көрсөтмөлөрүн сактоону түшүнүү керек. Ал эми чечим же жол-жоболук иш-аракетинин негиздүүлүгүн текшерүү бул зарыл текшерүү жана конкреттүү кылмыш иши боюнча өтүнүч менен камсыз кылуу чаралары көрсөтүлгөн колдонуу зарылдыгын жана мүмкүнчүлүгүн тастыктаган жетиштүү маалыматтардын бар экендигин баалоо түшүнүү керек.

5. Соттук-контролдук ишти жүзөгө ашыруунун чектери, априори, Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдын ченемдик жазма буйруктарында, тергөө судьясынын контролунда турган тигил же бул процессуалдык камсыз кылуу чараларын колдонуунун шарттарындагы жана жол-жоболорундагы өзгөчөлүктөрдү, ошондой эле инсандын укуктарын жана эркиндиктерин чектөө үчүн жетиштүү иш жүзүндөгү негиздердин болушун эске алуу менен белгиленген. Тарап билдирген камсыздоо чараларынын түрүнүн чегинен тергөө судьясы жеңилдетүү жагына гана чыга алат, башкача айтканда айыпталуучунун абалын начарлатпайт.

6. Кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуу чараларын соттук санкциялоо (уруксат берүү) кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектөө мүмкүндүгү менен байланышкан бөгөт коюу чараларын жана камсыз кылуунун башка чараларын колдонууга өтүнүчтү кароо жана чечүү боюнча тергөө судьясынын ыйгарым укуктарын билдирет. Соттук контролдун мындай түрү алдын ала (эскертүүчү) деп аталат.

Эскертүүдөн айырмаланып, кийинки соттук контроль тергөө судьясы тарабынан буга чейин жүргүзүлгөн процессуалдык иш-аракеттерди текшерүү же кылмыш-жаза сот өндүрүшүн камсыз кылуу чараларын колдонуу түрүндө жүргүзүлөт.

7. Үй камагынын эки формасы бар:

1) катуу форма - туруктуу же убактылуу жашаган жеринен (үйдөн, квартирадан, мейманкана бөлмөсүнөн, жатаканадан) чыгып кетүүгө тыюу салуу менен үй камагына салынат. Демек, белгиленген убакытта жумушка, окууга жана башка жерлерге барууга, же турак жайдан кетүүгө, ошондой эле айрым адамдар менен баарлашууга, почта-телеграфтык кат алышууларды алууга жана

жөнөтүүгө тыюу салуу, телефон аркылуу жана башка сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө болбойт;

2) үй камагынын жумшак формасы калктуу конуштун чегинен чыгууга тыюу салууну камтыйт, бирок иштеген, окуган жерге, базарга, ооруканаларга жана судья тыюу салбаган башка жерлерге барууга уруксат берилет.

8. Кызмат ордунан убактылуу четтетүү айып коюлгандан кийин жана төмөнкү шарттар болгондо болот: 1) айыпкер башкаруучулук функциялары менен кызмат ордун ээлейт; 2) кылмыш кызматтык ыйгарым укуктарын пайдалануу менен жасалганда; 3) кызмат ордунда калтыруу иш боюнча өндүрүштүн жүрүшүнө таасир этиши мүмкүн; 4) кызмат ордунда калганда кылмыш ишин уланта алат. Тергөөчүнүн кызматтан убактылуу четтетүү боюнча өтүнүчү соттун жыйналышында ачык-айкын жана тараптардын катышуусу менен каралууга тийиш. Эгерде тергөө судьясы кызматынан четтетүү жөнүндө өтүнүчтү канааттандыруудан баш тартса, анда тергөөчү айыпталуучудан кечирим суроого тийиш.

Тергөө судьясы сотко чейинки процессте арбитр катары тараптардын берген өтүнүчтөрүнө, атап айтканда жабырлануучунун айыпталуучуну кызматтан четтетүү жөнүндө өтүнүчүнө барабар болушу керек.

9. Тергөө судьясы сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө чечим кабыл алууга укуктуу:

- банктарда жана башка кредиттик уюмдарда эсептерде, салымдарда же сактоодо турган жеке жана юридикалык жактардын акча каражаттарын, баалуу кагаздарга жана алардын сертификаттарына камак салуу же камак салууну алып коюу жөнүндө;

- маркумдун жакын туугандарынын, жубайынын макулдугу болбогон учурда эксгумация жүргүзүү жөнүндө;

- турак жайды, ошондой эле анда жашаган адамдардын менчигинде же башка укуктарында турган башка объекттерди алардын макулдугу болбогон учурда карап чыгууну жүргүзүү жөнүндө;

- алып коюу жана (же) тинтүү жүргүзүү жөнүндө;

- КР КЖПКда каралган учурларды кошпогондо, жеке тинтүү жүргүзүү жөнүндө;

- КР КЖПКда каралган атайын тергөө аракеттерин жүргүзүү жөнүндө.

10. Жарандардын конституциялык укуктарын козгогон тергөө аракеттеринин тигил же бул түрүн жүргүзүү жөнүндө өтүнүч менен катар кылмыш ишин козгоо жөнүндө токтом, өзүнүн өндүрүшүнө кабыл алуу жөнүндө токтом, жабырлануучуларды, күбөлөрдү суракка алуунун протоколдору, таануу үчүн көрсөтүүлөр, көздөштүрүүлөр, эксперттин корутундусу жана өтүнүчтө көрсөтүлгөн тергөө аракеттерин жүргүзүү зарылдыгын негиздеген башка документтер сыяктуу процессуалдык документтердин көчүрмөлөрүн берүү керек.

Соттук контроль астында тергөө, атайын тергөө амалдарын жүргүзүү кылмыш иштерин тергөөнүн натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатууга мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, жарандарды кармоодо, бөгөт коюу чарасын колдонууда тергөө жана тергөө органдарынын ээнбаштыгынан жана кыянаттыгынан коргоп, жыйынтыгында мыйзамдуу, негиздүү жана адилеттүү өкүм чыгаруу үчүн өбөлгөлөрдү түзүүгө болот.

11. Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки баскычтарында соттук даттануу предметин аныктоодо кайрылуунун укуктук жана фактылык негиздеринин комплексинен чыгуу керек. Ал төмөнкүлөрдү камтыйт:

- Процесстин катышуучусунун конституциялык укуктары жана эркиндиктери бузулган фактынын болушу;
- Тергөө судьясынын юрисдикциясына тиешелүүлүгү;
- Даттанууну маңызы боюнча чечүү үчүн материалдын жетиштүүлүгү.

12. Күнөөнү моюнга алуу жөнүндө макулдашууну бекитүү соттук контролдоо функциясынын өзгөчө багыты болуп саналат. Тергөө судьясы - сот отурумунда тараптардан келип чыккан процессуалдык келишимди арбитр катары карайт. Тергөө судьясынын контролдук функциясы эки тараптын тең процессуалдык макулдашуунун шарттарынын сакталышын текшерүү болуп саналат. Бул макулдашуунун башкы шарттарынын бири болуп айыпталуучунун өз күнөөсүн өз ыктыяры менен жана билип туруп моюнга алуусу саналат. Күнөөнү моюнга алуу жөнүндө макулдашуу институтунун артыкчылыгы, сот кылмыш ишин маңызы боюнча кароодо жөнөкөйлөтүлгөн соттук териштирүүгө өтүшү мүмкүн. Белгилей кетүүчү нерсе, күнөөнү моюнга алуу жөнүндө макулдашуу тергөө судьясынын макулдугусуз мыйзамдуулук касиетинен ажырап калышы мүмкүн.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында соттук контролдун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча бир катар практикалык сунуштар иштелип чыккан.

1) КР КЖПКда "Соттук контроль" түшүнүгүнүн аныктамасынын жоктугуна байланыштуу беренени толуктоо сунуш кылынат. КР КЖПКсинин **5-беренесинин 58-1 пункту** төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: "58-1) Соттук контроль - мамлекеттик органдар, ошондой эле кылмыш иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн кызмат адамдары тарабынан жүргүзүлгөн тергөө, атайын тергөө жана башка процессуалдык аракеттерди санкциялоо же мыйзамдуулугун текшерүү аркылуу жарандардын конституциялык укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого багытталган тергөө судьясынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамы менен регламенттелген иши";

2) Башка чараларды колдонууда инсандын укуктарын коргоону камсыз кылуу максатында КР КЖПКнын **121-беренесинин 5-бөлүгү** төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: " Өтүнүч кылмыштын кыскача баяндамасын, квалификациясын, шектүү, айыпталуучу же кылмыш менен келтирилген залал үчүн жоопкерчилик тартуучу адам жөнүндө маалыматтарды, кылмыш менен келтирилген материалдык зыяндын жана (же) моралдык залалдын мүнөзүн жана өлчөмүн, ага камак салуу сунуш кылынган мүлктүн наркын, анын турган жерин, жана келтирилген зыяндын өлчөмдүүлүгүн эске алуу менен мүлккө камак салуунун зарылдыгы жөнүндө тыянактарды камтууга тийиш;

3) КР КЖПКнын **121-беренесинин 10-бөлүгү** төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: " Шектүүгө, айыпталуучуга таандык болгон акча каражаттарына жана банктардагы жана башка кредиттик уюмдардагы анын эсебинде, салымында же сактоодо турган башка баалуулуктарына камак салууда, ал эсеп боюнча операциялар камак салынган акча каражаттарынын жана башка баалуулуктарынын чектеринде толугу менен же жарым-жартылай токтотулат. Банктардын жана башка кредиттик уюмдардын жетекчилери бул акча каражаттары жана баалуулуктар жөнүндө маалыматты тергөө судьясынын, судьянын токтотуунун, соттун аныктамасынын негизинде, анын ичинде электрондук кол коюлган документ формасында берүүгө милдеттүү. **Мыйзамда белгиленген тартипте камак салынган мүлктү өндүрүп алууга айландырууга тыюу салынат**";

4) КР КЖПКнын **121-беренеси 18-бөлүк** менен толукталсын жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: "Мүлккө жүргүзүлгөн камак жөнүндө сот аткаруучусу тизим түзөт, анын көчүрмөсү мүлкүнө камак салынган адамга тапшырылат, бул жөнүндө тиешелүү белги коюлат, ал эми тизим мүлккө камак салуу жөнүндө чечим кабыл алган судьяга жөнөтүлөт".

5) КР КЖПКнын **271-беренесинин 2-бөлүгү 3-пункт** менен толукталсын жана төмөнкү редакцияда берилсин:

«3) токтомо мындай чечимди кабыл алуунун себептерин көрсөтүү жана сотко кайрадан кайрылуу укугун түшүндүрүү менен даттанууну кароого тоскоол болгон кемчиликтерди четтетүү үчүн аны арыз ээсине кайтарып берүү жөнүндө».

6) КР КЖПКнын **500-беренесинин 4-бөлүгү 3-пункт** менен толукталсын жана төмөнкү редакцияда берилсин: "күнөөлүү деп табуу жөнүндө макулдашууну түзүү жөнүндө өтүнүчтө адвокаттын колу жок болсо";

7) КР КЖПКнын **501-беренесинин 2-бөлүгүнө** өзгөртүү киргизилсин жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: "күнөөнү таануу жөнүндө макулдашуу түзүү жөнүндө өтүнүчтү канааттандыруудан баш тартуу жөнүндө прокурордун чечими айыпталуучу, анын адвокаты, ошондой эле тергөөчү тарабынан жогору турган прокурорго даттанылышы мүмкүн".

Жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1) Темирбекова А.А. К вопросу о предмете жалобы потерпевшего в досудебных стадиях уголовного процесса Кыргызской Республики [Текст] / А.А. Темирбекова // Известия вузов Кыргызстана – Бишкек, 2015. - №11 – С.78-81. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30107816>

2) Темирбекова А.А. Понятие судебного контроля на досудебных этапах уголовного процесса [Текст] / А.А. Темирбекова // Высшая школа – Уфа, 2016. - №12(июнь) – С.42-44. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26491140>

3) Темирбекова А.А. Особенности судебного контроля на досудебных стадиях уголовного процесса [Текст] / А.А. Темирбекова // Высшая школа – Уфа, 2016. - №14 (июль) – С.23-24. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26807840>

4) Темирбекова А.А. Теоретические аспекты досудебного производства, раскрывающие его содержание [Текст] / А.А. Темирбекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана - Бишкек, 2017. - №10 – С. 123-125. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32308092>

5) Темирбекова А.А. Судебный контроль за применением мер уголовно-процессуального принуждения в Кыргызской Республике [Текст] / А.А. Темирбекова // Вестник КРСУ – Бишкек, 2018. - Том 18. №7 – С. 88-91. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36386173>

6) Темирбекова А.А. Судебное депонирование показаний в современном уголовном процессе [Текст] / А.А. Темирбекова // Международный журнал экспериментального образования – Москва, 2019. - №6 – С. 72-76. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42219365>

7) Темирбекова А.А. Развитие судебного контроля в уголовном судопроизводстве Кыргызской Республики [Текст] / А.А. Темирбекова // Международный журнал экспериментального образования – Москва, 2020. - №1 – С. 36-43. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42502464>

8) Темирбекова А.А. К вопросу судебного контроля за законностью решений должностных лиц в досудебном производстве [Текст] / А.А. Темирбекова // Вестник КРСУ – Бишкек, 2021. - Том 21. №11 - С. 100-104. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47934563>

9) Темирбекова А.А. Осуществление судебного контроля при утверждении процессуального соглашения о сотрудничестве [Текст] / А.А. Темирбекова, К. М. Сманалиев // Scientific journal “Alatoo Academic studies” – Бишкек, 2021. - №4 - С. 222-228. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47924253>

РЕЗЮМЕ

12.00.09 – жазык процесси, криминалистика; ыкчам иликтөө ишмердүүлүгү адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн Темирбекова Аида Абрахмановнанын «Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында соттук контроль» темасындагы диссертациясына

Негизги сөздөр: соттук контроль, сотко чейинки өндүрүш, кылмыш-жаза сот өндүрүшү, стадия, тергөө аракеттери, атайын аракеттер, башка процессуалдык аракеттер, бөгөт коюу чарасы, мыйзамдуулук.

Изилдөөнүн объектиси кылмыш-жаза процессинин сотко чейинки өндүрүшүнүн алкагында тергөө судьясы тарабынан көз карандысыз сот бийлигинин конкреттүү иши катары соттук контролду мүнөздөөчү касиеттердин жана мамилелердин аныкталган жыйындысы болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети - сот контролун жүзөгө ашырууну жөнгө салуучу ата-мекендик кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдардын ченемдик-укуктук көрсөтмөлөрү жана укук колдонуу практикасында аларды ишке ашыруу процессинде келип чыгуучу проблемаларды аныктоо, ошондой эле кылмыш-жаза процессуалдык сот өндүрүшүндө бул укуктук кубулуштун касиеттерин, түрлөрүн, айырмалоочу белгилерин, ошондой эле таралуу чегин атайын терең изилдөө.

Изилдөөнүн максаты кылмыш-жаза процессуалдык сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында соттук контролду ишке ашыруу боюнча маселелерди изилдөө, ошондой эле соттук контролдоо институтун ишке ашыруунун мүнөзү жана механизмдин комплекстүү карап чыгуу болуп саналат.

Изилдөө методдору – жалпылоо, сыпаттоо, салыштыруу, моделдөө, диалектический методу; логический методу; системалык ыкма; функционалдык ыкмасы; системалык-структуралык усул, аналогия жана жалпылоо, тарыхый, социологиялык, статистикалык жана догматический методдору.

Жыйынтыктар. Коргоого коюлган 9 жобо, ошондой эле бир катар теориялык тыянактар жана практикалык сунуштар түзүлгөн.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасында сотко чейинки кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө соттук контролдоонун актуалдуу маселелерин комплекстүү изилдөөдө жана ушул негизде соттук контролду жүзөгө ашыруунун азыркы ата-мекендик практикасын өркүндөтүү жолдорун аныктоодо турат.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштар. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары сотко чейинки өндүрүштү жүргүзүүдө укук коргоо органдарынын ишинде, ошондой эле кылмыш иштерин тергөөнү жүзөгө ашыруучу органдардын аракеттери жана чечимдери үчүн контролдоо ишинде тергөө судьяларынын ишинде колдонулушу мүмкүн.

Алынган жыйынтыктарды колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча иштелип чыккан негизги рекомендациялар жана сунуштар "Кылмыш-жаза процессуалдык укук", "Соттук контроль" жана башка атайын дисциплиналар курсу боюнча окуу адабияттарын даярдоо үчүн негиз боло алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Темирбековой Аиды Абдрахмановны на тему: «Судебный контроль в досудебных стадиях уголовного судопроизводства» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность

Ключевые слова: судебный контроль, досудебное производство, уголовное судопроизводство, стадия, следственные действия, специальные действия, иные процессуальные действия, мера пресечения, законность.

Объект исследования является определенная совокупность свойств и отношений характеризующие судебный контроль как специфическую деятельность независимой судебной власти осуществляемую следственным судьей в рамках досудебного производства уголовного процесса КР.

Предмет исследования – нормативно-правовые предписания отечественного уголовно-процессуального законодательства, регламентирующие осуществление судебного контроля и выявление проблем возникающих в процессе их реализации в правоприменительной практике, а также глубокое специальное изучение свойств, видов, отличительных признаков, а также предела распространения данного правового явления в уголовном судопроизводстве.

Целью исследования является комплексное рассмотрение сущности и механизма реализации института судебного контроля, а также изучение проблемы осуществления судебного контроля в досудебных стадиях уголовного судопроизводства.

Методы исследования – обобщение, описание, сравнение, моделирование, диалектический метод; логический метод; системный метод; функциональный метод; системно-структурный метод, аналогия и тождество, исторический, социологический, статистический и догматический методы.

Полученные результаты. Сформулировано 9 положений, выносимых на защиту, а также ряд теоретических выводов и практических рекомендаций.

Научная новизна полученных результатов заключается в комплексном исследовании актуальных вопросов судебного контроля в досудебном уголовном судопроизводстве в Кыргызской Республики, и в определении на этой основе путей совершенствования современной отечественной практики осуществления судебного контроля.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Основные результаты исследования могут быть использованы в работе правоохранительных органов при проведении досудебного производства, а также следственных судей в контрольной деятельности за действиями и решениями органов, осуществляющих расследование уголовных дел.

Область применения полученных результатов. Основные рекомендации и предложения, разработанные по результатам исследования, могут стать основой для подготовки учебной литературы по курсу «Уголовно-процессуальное право», «Судебный контроль» и другим специальным дисциплинам.

SUMMARY

of Temirbekova Aida Abdrakhmanovna's dissertation on the topic: "Judicial control in the pre-trial stages of criminal proceedings" for the degree of Candidate of Law in the specialty 12.00.09 - criminal procedure, criminalistics; operational investigative activities

Keywords: judicial control, pre-trial proceedings, criminal proceedings, stage, investigative actions, special actions, other procedural actions, preventive measure, legality.

The object of the study is a certain set of properties and relationships characterizing judicial control as a specific activity of an independent judicial authority carried out by an investigating judge within the framework of pre-trial proceedings of the criminal process of criminology.

The subject of the study is the normative legal prescriptions of the domestic criminal procedure legislation regulating the implementation of judicial control and the identification of problems arising in the process of their implementation in law enforcement practice, as well as a deep special study of the properties, types, distinctive features, as well as the limit of the spread of this legal phenomenon in criminal proceedings.

The purpose of the study is a comprehensive examination of the essence and mechanism of the institution of judicial control, as well as the study of the problem of judicial control in the pre-trial stages of criminal proceedings.

Research methods – generalization, description, comparison, modeling, dialectical method; logical method; system method; functional method; system-structural method, analogy and identity, historical, sociological, statistical and dogmatic methods.

The results obtained. 9 provisions for protection have been formulated, as well as a number of theoretical conclusions and practical recommendations.

The scientific novelty of the results obtained consists in a comprehensive study of topical issues of judicial control in pre-trial criminal proceedings in the Kyrgyz

Republic, and in determining on this basis ways to improve modern domestic practice of judicial control.

Recommendations for the use of the obtained results. The main results of the study can be used in the work of law enforcement agencies during pre-trial proceedings, as well as investigative judges in monitoring the actions and decisions of bodies investigating criminal cases.

The scope of the results obtained. The main recommendations and suggestions developed based on the results of the study can become the basis for the preparation of educational literature on the course "Criminal Procedure Law", "Judicial control" and other special disciplines.